

УДК 37.013.42

DOI: 10.12958/2227-2844-2019-6(329)-1-118-127

Поліщук Олена Андріївна,

кандидат педагогічних наук, директор Департаменту соціального захисту населення Луганської обласної державної адміністрації, м. Северодонецьк, Україна.

drr@loga.gov.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3438-4586>

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ-СИРОТАМИ ТА ДІТЬМИ, ПОЗБАВЛЕНИМИ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

За останні роки зросла роль діяльності соціальних педагогів. Значний контингент осіб, які потребують допомоги, є діти, котрі опинились у скрутній життєвій ситуації. Вагому їхню частину складають діти, позбавлені батьківського піклування та діти-сироти. Дослідження проблеми роботи соціальних педагогів з такими дітьми набуває пріоритетного значення.

На вирішення проблеми сирітства в Україні спрямовано ряд заходів: формується відповідна соціальна політика, розробляються і впроваджуються законодавча і нормативно-правова бази, забезпечується їх дієвість, заохочуються наукові дослідження у цій сфері, підтримується діяльність відповідних соціальних служб, готуються кваліфіковані кадри, впроваджуються нові альтернативні форми виховання. Та все ж за даними Державного комітету статистики, загальна кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в країні становить 100678 осіб, що зумовлює необхідність подальшого вивчення та дослідження даної проблеми.

Проблема соціально-педагогічної діяльності з різними категоріями дітей та молоді є предметом вивчення багатьох сучасних науковців. Зокрема, питанню особливості соціально-педагогічної діяльності з дітьми, позбавлених батьківського піклування присвячені праці Л. Артюшкіної, А. Капської, Н. Краснової, А. Полянничко, С. Харченко, О. Безпалько, О. Вакуленко, Л. Вольнової, О. Карпенко, Н. Олексюка, Ж. Петровича (Богданова І. М., 2008, с.12-15).

У своїх працях А. Капська розглядає діяльність соціального педагога у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дитячі будинки сімейного типу в системі захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Вона приходить до висновку, що найвідповідальнішою роллю соціального педагога в закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є «захисник прав та інтересів дітей», що передбачає використання всього

арсеналу правових норм для захисту прав та інтересів дітей, утому числі реалізації юридичної відповідальності щодо осіб, які вдаються до прямих чи опосередкованих протиправних дій щодо дитини.

Праці С. Харченко, Н. Краснової та Л. Харченко присвячені проблемам сирітства в сучасній Україні, організації соціального захисту дітей-сиріт та методиці роботи соціального педагога з приймальною сім'єю.

Поряд з тим формування ефективної системи соціальної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування потребує теоретичного обґрунтування напрямів та форм соціальної роботи.

Тому **метою** статті розкриття основних напрямів роботи соціального педагога з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування.

У суперечливих умовах розвитку України найбільш незахищеними виявилися діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, вихованці дитячих будинків та шкіл-інтернатів різного типу.

До цієї категорії дітей, відповідно до чинного законодавства, належать: діти, у яких померли чи загинули батьки; діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібрання у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісти зниклими або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти (Шахрай, 2006, с. 48-51).

Забезпечуючи право кожної дитини жити у сімейному оточенні, соціальний педагог у закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, залежно від життєвої історії конкретної дитини:

- ініціює встановлення її статусу (за його відсутності);
- сприяє якнайшвидшому усиновленню, працює з потенційними усиновителями;
- лобіює питання передавання дитини до прийомної сім'ї чи будинку сімейного типу;
- оформляє документи для встановлення опіки (піклування) над дитиною;
- контролює питання призначення, оформлення та здійснення соціальних виплат дітям;
- за необхідністю надає консультації після передавання дитини до прийомної сім'ї чи будинку сімейного типу іншим соціальним працівникам, що здійснюють соціальний супровід цих сімей.

Значний обсяг робіт соціального педагога в закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, пов'язаний із захистом житлових та майнових прав дітей. Основними діями соціального педагога щодо зазначеного можуть стати:

- попередження випадків відчуження житла і майна, що є власністю дітей;
- збір та підготовка необхідних документів для установлення опіки над майном і житлом дитини в передбачених законом випадках;
- розроблення і здійснення самостійно або у співпраці з іншими державними органами виконавчої влади заходів щодо забезпечення законних інтересів дітей, контроль за виконанням цих заходів;
- сприяння притягненню у встановленому законом порядку до відповідальності осіб, які допустили порушення житлових та майнових прав дітей;
- представництво інтересів дітей в суді у випадках, визначених законом (Безпалько О. В., 2003, с. 21-24).

Реалізуючи роль «агента з питань соціальних змін», соціальний педагог виступає одночасно у двох іпостасях: з одного боку, з'ясовує потреби дітей, класифікує відповідні факти, оцінюючи їх причини та наслідки; з іншого – надає підтримку дітям, мобілізує і координує їх зусилля, сам ініціює соціальні зміни у державних та громадських структурах. Під особливий контроль беруться діти, котрі щойно прибувають до закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Основними принципами діяльності соціального педагога є законність, дотримання і захист прав дитини, диференційність, системність, індивідуальний підхід, доступність, конфіденційність, відповідальність за дотримання етичних та правових норм.

Нормативно-правову базу з соціального захисту дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування складають: Конституція України, міжнародні нормативно-правові акти, закони України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативно-правові акти України.

Найважливішими Законами України щодо захисту прав дітей-сиріт є: Закон України від 2001 року «Про охорону дитинства», щодо утримання і виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та безпритульних дітей (Соціальна робота з різними категоріями клієнтів, 2003, с.79-81).

У Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», визначені поняття:

- «дитина-сирота» – дитина, в якій померли чи загинули батьки;
- «діти, позбавлені батьківського піклування» – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх

батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовились батьки, та безпритульні діти» (Богданова І. М., 2008, с. 12).

«Усиновлення» допускається виключно в інтересах дитини відповідно до Закону України, а також визначений термін «усиновлення (удочеріння)», а також є оформлена спеціальним юридичним актом (рішенням суду) передача на виховання в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки (Безпалько О. В., 2003, с. 24).

У Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та позбавлених батьківського піклування» також пропонувані заходи соціального захисту дітей-сиріт (ст. 4), соціальний супровід дітей-сиріт (ст. 15), визначаються правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (ст. 3).

Закон України «Про охорону дитинства» від 2001 року визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіти, соціальний захист та всебічний розвиток, встановлює основні засади державної політики у цій сфері.

Важливим міжнародним нормативно-правовим документом є Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року, яка ратифікована постановою Верховної Ради УРСР № 789 – XII від 27 лютого 1991 року «Про ратифікацію Конвенції про права дитини».

У Конвенції зазначено, що дитина, яка постійно або тимчасово позбавлена сімейного оточення, не повинна залишатися в такому оточенні і має право на захист і допомогу держави (ст. 20), дозволяється існування системи усиновлення, яке забезпечує, щоб найкращі інтереси дитини враховувалися в першочерговому порядку (ст. 21).

У Конвенції також закріплено право на життя (ст. 6), право на ім'я та громадянство (ст. 7), право на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я (ст. 24), право на соціальне забезпечення (ст. 26), право на освіту (ст. 29), право на відпочинок та дозвілля (ст. 31), право на захист від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень (ст. 34), право на захист від усіх форм експлуатації (ст. 36).

Соціальний супровід дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа здійснюється стосовно дітей, які перебувають на вихованні в сім'ях опікунів, піклувальників,

прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, а також щодо осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Завдання соціального супроводу – сприяти адаптації дитини в новій сім'ї, створенню позитивного психологічного клімату в сім'ї, умов розвитку дітей з урахуванням індивідуальних потреб кожної дитини, забезпеченню оптимальних умов життя дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, та особи із їх числа та захисту їх прав.

Соціальний супровід дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, та особи із їх числа здійснюється за спеціальним планом, який складається для кожної дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, та особи із їх числа і коригується раз на рік (Шахрай В.М., 2006, с.10).

До проблеми соціального супроводу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зверталися М. Бітякова, Г. Бевз, І. Пеша, Н. Бессонова, А. Капська, Н. Комарова, та ін. Проте, на жаль, у практичній діяльності соціальних педагогів соціально-педагогічний супровід у більшості випадків не здійснюється.

Соціальний супровід дітей-сиріт повинен базуватися на таких принципах:

- поваги до людини, визнання її цінності незалежно від реальних досягнень та поведінки особистості;
- реалізації першочергового права дитини на зростання та виховання у сім'ї;
- індивідуального та диференційованого підходу до кожної дитини;
- толерантності та гуманізму, відповідальності за дотримання норм професійної етики (Соціальна педагогіка / Соціальна робота, 1997, с. 36).

Соціальний супровід дітей-сиріт вважаємо доцільним здійснювати поетапно.

Перший етап – підготовчий:

- визначення характеристики соціальної ситуації, стану здоров'я та психофізіологічних особливостей дитини, а також первинне визначення потенційно можливих рішень проблеми;
- зібрання соціальним педагогом необхідної інформації, матеріалів про шляхи і засоби вирішення проблеми, можливість адаптації даної інформації;
- складання індивідуально орієнтованого плану дій щодо вирішення проблем дитини-сироти та її соціального супроводу.

Другий етап – етап реалізації:

- забезпечення ефективного виконання плану вирішення проблеми виховання, а саме: виведення дитини зі стану кризи, гарантія її повної соціальної захищеності;

- психолого-педагогічне консультування, що включає:

1) емоційно-вольову допомогу (підвищення впевненості дитини у собі, у своїх силах, власної впевненості у можливість подолання труднощів);

2) інформаційну допомогу (забезпечення дитини інформацією щодо вирішення проблемної ситуації – надання відповідних знань із самозахисту, власних прав тощо);

3) інтелектуальної допомоги (усвідомлення дитиною власної проблемної ситуації, у тому ж числі й у самовизначенні дитини відносно варіантів подальшого життя (місця та способу життя), отримання освіти тощо).

Третій етап – етап рефлексії: осмислення результатів соціального супроводу (Шахрай В. М., 2006, с. 98-103).

Соціальний педагог у своїй роботі з дітьми використовує різні методи, як комплекс професійних заходів та прийомів, спрямованих на досягнення завдань, щодо соціально-психологічної підтримки дітей-сиріт.

Психологічні методи: діагностика, корекція, психотерапевтичні тренінги, психологічний відбір, психологічна адаптація, аутотренінг, методи психотерапії.

Соціологічні методи: метод спостереження, соціометричний метод, експеримент, метод експертних оцінок, аналіз документів.

Педагогічні методи: формування свідомості, методи організаційної діяльності, методи стимулювання, ігрові методи, методи включення, соціальне навчання, методи схвалювання і засудження (Безпалько О. В., 2003, с. 23-24).

Основною технологією соціально-педагогічної роботи з прийомними сім'ями є соціально-педагогічний супровід таких сімей.

Завданнями соціально-педагогічного супроводу сімей, які виховують дітей-сиріт або дітей, позбавлених опіки рідних батьків є:

- ефективного використання наявних ресурсів для оптимальної та швидкої адаптації сім'ї і дитини-вихованця з метою вирішення проблеми;

- надання допомоги батькам для того, щоб у подальшому вони могли вирішувати проблеми шляхом мобілізації власних ресурсів;

- забезпечення партнерських стосунків між сім'єю, соціальною службою, іншими державними, громадськими установами для комплексного забезпечення прав прийомної дитини.

Адаптація дітей-сиріт в прийомній сім'ї має цілий ряд особливостей: труднощі при оволодінні соціальними знаннями, уміннями і навиками, відставання в психічному, інтелектуальному розвитку, у встановленні емоційних зв'язків з іншими людьми, в першу чергу з прийомними батьками, оволодінні дозвіллевою, суспільною і побутовою діяльністю, відчувають відставання і у фізичному розвитку. Ці проблеми обумовлені двома найважливішими чинниками: з одного боку, тривалою

відсутністю одного з основних інститутів соціалізації – сім'ї, а з іншого – специфікою соціальних установ закритого типу (Шахрай В.М., 2006, с. 98).

Організація змісту життєдіяльності прийомних дітей полягає у виконанні наступних функцій:

- економічна функція – передбачає отримання матеріальних засобів на виховання прийомної дитини в сім'ї (економічна самостійність прийомних батьків);

- соціальна функція орієнтує прийомних дітей на створення майбутньої сім'ї на прикладі спілкування прийомних батьків;

- соціально-педагогічна функція включає педагогічне керівництво процесом адаптації прийомних дітей в умовах прийомної сім'ї, його корекцію з боку соціальних педагогів, психологів на основі індивідуального і групового навчання і виховання, розвиток умінь і навиків поведінки, здібності взаємодії з навколишніми людьми;

- дозвіллова функція припускає організацію раціонального дозвілля прийомних дітей спільно з прийомними батьками, а також взаємозбагачення інтересів між ними;

- емоційна функція, сприяє отриманню дитиною в прийомній сім'ї психологічного захисту;

- функція духовного збагачення включає духовний розвиток прийомної дитини спільно з рештою членів сім'ї, їх духовне взаємозбагачення;

- функція створення психологічного комфорту в рамках виховання і навчання прийомної дитини включає сукупність умов, в яких відбувається виховна і навчальна діяльність (Безпалько О.В., 2003, с. 53-56).

Найбільш перспективними формами роботи соціального педагога у процесі супроводу прийомної сім'ї є:

- відвідування прийомної сім'ї;
- підтримка телефонних контактів;
- організація груп взаємодопомоги, спеціальні освітні програми;
- представництво інтересів прийомних сімей;
- посередництво при вирішенні суперечностей;
- організація надання матеріальної допомоги за потребою;
- аналіз ефективності функціонування прийомних сімей (Богданова І. М., 2008, с. 76-79).

Методи: спостереження, бесіда, анкетування, створення соціально-педагогічних ситуацій, педагогічний експеримент, аналіз спільної діяльності і ін.

Критерієм ефективності соціально-педагогічного супроводу прийомних сімей є перехід сім'ї з клієнта супроводу до клієнта обслуговування і профілактики. Критерієм неефективності соціально-педагогічного супроводу прийомних сімей є рецидиви порушень прав

членів сім'ї, асоціальні прояви у поведінці, деліквентна і девіантна поведінка членів сім'ї (Соціальна робота з різними категоріями клієнтів, 2003, с. 41-42).

Найбільш оптимальною формою соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт, на нашу думку, є групова, коли учні працюють разом для досягнення поставленої мети чи для виконання завдання. Перед людиною відкривається можливість побачити себе очима інших. Це взаємодія дорослих (соціального педагога, психолога й інших учасників соціально-педагогічного процесу) та групи учнів. Висока активність дітей-сиріт у роботі дає змогу вирішувати проблеми їх самовизначення (формування адекватної самооцінки, ціннісних орієнтацій, асертивності). У спілкуванні людина самовизначається, пізнає власні особливості, виробляє адекватну самооцінку. Такими формами роботи є: години спілкування, тренінгові заняття, «уроки успіху», засідання клубу, перегляд тематичних фільмів із подальшим обговоренням, аналіз ситуацій і фактів із життя сучасних успішних людей і визначення їхніх домінуючих якостей; волонтерська робота тощо.

Таким чином, проблема роботи соціального педагога з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування є доволі актуальною в сучасному українському суспільстві.

Однак, подальшого дослідження потребує проблема формування ефективної системи соціальної підтримки та адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Список використаної літератури

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 134 с. **2. Богданова І. М.** Соціальна педагогіка: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 343 с. **3. Соціальна педагогіка.** Соціальна робота / Л. Г. Коваль, І. Д. Зверева, С. Р. Хлебик. Київ: Центр навчальної літератури, 1997. 348 с. **4. Соціальна робота з різними категоріями клієнтів: науково-навчально-методичний посібник для студентів, магістрантів, аспірантів та спеціалістів у галузі соціальної педагогіки, соціальної роботи / С. Я. Харченко, М. С. Кратінов, Л. Ц. Ваховський, В. О. Кратінова, О. П. Песоцька, О. Л. Караман.** Луганськ: «Альма-матер», 2003. 198 с. **5. Шахрай В. М.** Технології соціальної роботи: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2006. 464 с.

References

1. Bezpalko, O. V. (2003). *Sotsialna pedahohika v skhemakh i tablytsiakh* [Social pedagogy in diagrams and tables]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian]. **2. Bohdanova, I. M.** (2008). *Sotsialna pedahohika* [Social pedagogy]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian]. **3. Koval L. H., Zvierieva I. D. & Khliebik S. R.** (1997). *Sotsialna pedahohika. Sotsialna robota* [Social pedagogy. Social work]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in

Ukrainian]. **4. Kharchenko, S. Ya.,** Kratinov, M. S., Vakhovskyi, L. Ts., Kratinova, V. O., Pesotska, O. P. & Karaman, O. L. (2003). Sotsialna robota z riznymy katehoriiami kliientiv [Social work with different categories of clients]. Luhansk: «Alma-mater» [in Ukrainian]. **5. Shakhrai, V. M.** (2006). Tekhnolohii sotsialnoi roboty [Social work technologies]. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury [in Ukrainian].

Полищук О. А. Характерні особливості роботи соціального педагога з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування

У статті розкрито та проаналізовано поняття «діти-сироти» та «діти, позбавлені батьківського піклування» на міждисциплінарному рівні. Розкрито сутність та характерні особливості роботи соціального педагога з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Представлено основні напрямки соціального супроводу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У статті розкрито технології соціально-педагогічної роботи з прийомними сім'ями. Схарактеризовано методи та форми роботи соціального педагога у процесі супроводу прийомної сім'ї, серед яких перспективними є: організація груп взаємодопомоги, спеціальні освітні програми та представництво інтересів прийомних сімей.

Ключові слова: діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, соціальний супровід.

Полищук Е. А. Характерные особенности работы социального педагога с детьми-сиротами и детьми, лишенными родительской опеки

В статье раскрыто и проанализировано понятие «дети-сироты» и «дети, лишенные родительской опеки» на междисциплинарном уровне. Раскрыта сущность и характерные особенности работы социального педагога с детьми-сиротами и детьми, лишенными родительской опеки. Представлены основные направления социального сопровождения детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки. В статье раскрыты технологии социальной работы с приемными семьями. Охарактеризованы методы и формы работы социального педагога в процессе сопровождения приемной семьи, среди которых перспективными являются: организация групп взаимопомощи, специальные образовательные программы и представительство интересов приемных семей.

Ключевые слова: дети-сироты, дети, лишенные родительской опеки, социальное сопровождение.

Polishchuk O. Characteristic Features of the Work of a Social Educator with Orphans and Children Deprived of Parental Care

The article describes and analyzes the concepts of orphans and children deprived of parental care at the interdisciplinary level. The essence and characteristic features of work of social educator with orphaned children and children deprived of parental care are revealed. The main directions of social support for orphans and children deprived of parental care are presented. The article describes the technologies of social and pedagogical work with foster families. The methods and forms of work of the social teacher in the process of foster care support are characterized, among which promising are the organization of mutual aid groups, special educational programs and representation of foster care interests.

Key words: orphans, children deprived of parental care, social support.

Стаття надійшла до редакції 23.09.2019 р.

Прийнято до друку 25.10.2019 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Харченко С. Я.